

Οι πολιορκημένοι πρωταγωνιστές
του Μεσολογγίου του 1822,
οι ίδιοι και οι εμπνευσμένοι δημιουργοί
των αντίστοιχων δημοτικών τραγουδιών

Πολυξένη Αλκ. Χαραλαμποπούλου
Φιλολόγος

Στο ζωντανό μέχρι τις μέρες μας πανηγύρι του Αη-Συμιού, σε γειτονική στο Μεσολόγγι βουνοπλαγιά του Ζυγού (Αρακύνθου), του οποίου οι ρίζες είναι πολύ βαθύτερες από εκείνες του καιρού των κλεφτών ^{1a}, εντάχτηκαν με το πέρασμα του χρόνου και δημοτικά ιστορικά τραγούδια εμπνευσμένα πλέον από τις δύο πολιορκίες του Μεσολογγίου (1822, 1825-1826), διασώζοντας έτσι και προφορικά τα σχετικά γεγονότα και διατηρώντας τα στη συλλογική μνήμη μέχρι σήμερα. Τέτοια τραγούδια περιέχονται στο βιβλίο του Αριστείδη Ξ. Καβάγια με τίτλο «Στο πανηγύρι τ' Αη-Συμιού», το οποίο και έλαβα υπόψη μου.

Η ίδια ιστορική και συλλογική μνήμη διατηρήθηκε και μέσα από τα άλλα δημοτικά ιστορικά τραγούδια που συμπεριλαμβάνονται στις δύο συλλογές που χρησιμοποίησα:

-της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, προς την οποία παλαιοί Μεσολογγίτες, έχοντας αποθησαυρίσει τραγούδια λησμονημένα πλέον στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τα απέστειλαν και των οποίων επιμελείται την έκδοσή τους* και

-του Πέτρου Μ. Μπερερή με τίτλο «Το δημοτικό τραγούδι της Αιτωλοακαρνανικής γης»

Η παρούσα ανακοίνωση έχει διττό χαρακτήρα συμβολής στην ιστορία του δημοτικού τραγουδιού. Η πρώτη συμβολή έχει να κάνει με την πρωτοπαρουσίαση αγνώστων δημοτικών τραγουδιών σχετικών με την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου, το 1822.

Η δεύτερη συμβολή καταδεικνύει ότι αυτά τα ιστορικά δημοτικά τραγούδια πρωτοπλάστηκαν, πήραν δηλαδή ποιητική μορφή και πρωτοτραγουδήθηκαν από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές, όπως τεκμαίρεται από ορισμένες λεπτομέρειες του περιεχομένου τους, τις οποίες μπορούσαν να γνωρίζουν μόνο οι πρωταγωνιστές αυτών των γεγονότων.

Το πρώτο έτος της επανάστασης, το 1821, οι Τούρκοι αιφνιδιάστηκαν. Το δεύτερο έτος (1822), όμως, κατέστρωσαν στρατηγικό σχέδιο για να καταπνίξουν την ελληνική επανάσταση. Μέρος του σχεδίου αυτού ήταν, αφού σβήσουν την ανταρσία των Σουλιωτών στην Ήπειρο, να διαπεραιωθούν, κυριεύοντας πρώτα το επαναστατημένο Μεσολόγγι, στη Πάτρα καταλήγοντας στην Τρίπολη, το κέντρο της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο. Το μέρος του σχεδίου αυτού απέτυχε,

---

^{1a} :Νικήτα Χρ. Φιλιππόπουλου, Το πανηγύρι τ' Αη-Συμιού, εκδ. Ντάπια 2001, σελ. 33

* Ευχαριστώ θερμά τη Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου που έθεσε υπόψη μου τα σχετικά με την ανακοίνωσή μου δημοτικά τραγούδια.

παρά τη νίκη του Κιουταχί στο Πέτα, λόγω της καταστροφής της τουρκικής στρατιάς έξω από το ηρωικό Μεσολόγγι¹.

Εσείς βουνά της κατοχής²

*Εσείς βουνά της κατοχής, βουνά του Ξηρομέρου,
Βαστάτε, να βαστάζομε το(ν) φετινό(ν) χειμώνα.
Ο Βάλτος προσκόνησε κι όλο το Ξηρομέρι,
Το Μεσολόγγι το μικρό, αυτό δεν προσκυνάει,
Μόνο χαλεύει πόλεμο, χαλεύει το ντουφέκι
Γιατ' έχει άντρες διαλεχτούς κι όλο καπεταναίους
Έχει το Μάρκο Μπότσαρη με χίλιους πεντακόσιους .*

Το ιστορικό αυτό τραγούδι αναφέρεται στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου, το φθινόπωρο έως τέλος Δεκεμβρίου 1822.

Ο Ομέρ Βρυώνης και ο Ρεσίτ-Πασάς ή Κιουταχίς μετά την καταστροφή των Ελλήνων στο Πέτα (4 Ιουλίου 1822), κινήθηκαν αργά προς την Αιτωλοακαρνανία. Όμως η άσχημη ψυχολογική κατάσταση των Ελλήνων μετά την ήττα τους στο Πέτα και οι έριδες μεταξύ των οπλαρχηγών της Αιτωλοακαρνανίας, δημιούργησαν ένα κλίμα ανασφάλειας.³ Το ηθικό των Ελλήνων προσπάθησαν να αναπερώσουν οι Θεοδ. Γρίβας, Κανέλλος Δεληγιάννης, Δημ. Μακρής, Μ. Μπότσαρης, Αλ. Μαυροκορδάτος κ.α. οργανώνοντας την άμυνά τους με κέντρο το στρατόπεδο στο Μαχαλά-περιοχή Ξηρομέρου. Ταυτόχρονα, οι ντόπιοι οπλαρχηγοί θα καταλάμβαναν τον Καρβασαρά(Αμφιλοχία) και το Λουτράκι-περιοχή Βάλτου. Ο αρχιστράτηγος Βαρνακιώτης απέτυχε να αιφνιδιάσει το Τουρκικό στρατό που ήταν στρατοπεδευμένος στο Λουτράκι Βάλτου και το ελληνικό στρατόπεδο στο Μαχαλά Ξηρομέρου διαλύθηκε μετά τη μάχη του Αετού στο Ξηρόμερο, όπου νίκησαν μεν οι ελληνικές δυνάμεις, αλλά αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στην προσπάθειά τους να

¹ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, Μεσολόγγι, εκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1976, σελ. 40

² Πέτρου Μ. Μπερερή, Το δημοτικό τραγούδι της Αιτωλοακαρνανικής γης, εκδ. Χρυσάφη Πανέζη, Αθήνα 2005, σελ. 200

-Το ίδιο τραγούδι περιλαμβάνεται και στην υπό έκδοση συλλογή της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου.

³ Β. Α. Λαμπρόπουλου, Μεσολόγγι Η Ιερή πόλη Μήτρα της Ελλάδος, εκδ. Βασδέκης 2003, σελ. 142

-Σπ. Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής επανάστασης, τόμος 4^{ος}, βιβλίο Β', Β' Μέρος, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, σελ. 118 :

«Την ἄπελπισίαν δέ ταύτην ἑκορύφωσαν αἱ πρὸς ἀλλήλους τινῶν ὀπλαρχηγῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, καὶ μεταξύ αὐτῶν καὶ τινῶν τῶν προκρίτων, διαιρέσεις ἀπειλοῦσαι κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας ἐμφύλιον πόλεμον, κατὰ μὲν τὰ ἄγραφα μεταξύ Καραϊσκάκη καὶ Τάγκου, κατὰ δὲ τὸν Βλωχόν μεταξύ Σταΐκου καὶ Βλαχοπούλου, κατὰ δὲ τὰ Κράβαρα μεταξύ Πηλλάλα καὶ Καναβού. Ὁ δὲ ἐμφύλιος οὗτος πόλεμος, ὅπου καὶ ἂν ἐξεργήνυτο, φόβος μέγας ἦτο μὴ ἐτάραττε καὶ ἄλλας ἐπαρχίας, καὶ τότε θὰ ἐκινδύνευε νὰ χαθῆ, ἀἰσχυρῶς ὅλη ἡ Δυτικὴ Ἑλλάς ἀυτῆ ἀφ' ἑαυτῆς»

εμποδίσουν την ταχεία προέλαση των τουρκικών δυνάμεων του Κιουταχή. Επίσης, στη διάλυση του στρατοπέδου συνέβαλε και η διάδοση της φήμης ότι ο Ομέρ-Βρυώνης είναι έτοιμος να επιτεθεί στην Αιτωλοακαρνανία. Χωρίς να βρει αντίσταση, ο Βρυώνης πέρασε ανενόχλητος το στενό πέρασμα του Μακρυνόρους και πήγε στη Λεπενού όπου εστρατοπεύδευσε⁴. Έτσι παραδίδει το δημοτικό τραγούδι την κατάσταση αυτή :

Ο Βάλτος προσκύνησε και όλο το Ξηρομέρι⁵

Ο Κιουταχής προπορευότανε. Βρήκε καμένο και έρημο το Βραχώρι (Αγρίνιο), που το έκαψαν οι Έλληνες για να μη βρει εφόδια η τουρκική στρατιά. Το ίδιο κάνουν και οι άλλοι Ρουμελιώτες των γειτονικών χωριών, που ρημάζουν τις περιουσίες τους και παίρνουν τα βουνά. Οι ίδιοι οι κάτοικοι καίνε τα χωριά τους και αυτό το θέαμα αντίκρυσε η δεύτερη εχθρική ομάδα του Ομέρ Βρυώνη που, προχωρώντας μέσα στο Ξηρόμερο, έφθασε απέναντι από τη Γουριά με πρόθεση να περάσει τον Αχελώο ποταμό. Το Αγγελόκαστρο, η Σταμνά, ο Άγιος Ηλίας, η Γουριά, η Μάστρου, η Μαγούλα, το Νεοχώρι, παραδόθηκαν στις φλόγες όταν οι Τούρκοι του Κιουταχή μπήκαν και στάθμευσαν στο Βραχώρι^{6,7}. Αρχές του χειμώνα του 1822⁸ οι τουρκικές δυνάμεις του Ομέρ Βρυώνη και του Κιουταχή, περίπου 12.000, με 11 κανόνια και 4 βομβοβόλα έφτασαν έξω από το Μεσολόγγι⁹. Το δημοτικό τραγούδι μαρτυρά το μέγεθος αυτής της τουρκικής στρατιάς:

*«Σκύψτε βουνά, σκύψτε κλαριά, σκύψτε κοντοραχοῦλες
για νά περάση, 'ο Κιουταχής νά πάη, στό Μεσολλόγι.*

Μπροστά βάνει τούς Γκέκηδες, πίσω τους 'Αραπάδες,

⁴ Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό. π., σελ. 145

-Σ. Τρικούπη, ό. π., σελ. 121

-Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τ. ΙΒ', σελ.270

⁵ Colonel Voutier, Απομνημονεύματα, εκδ. Βιβλιοθήκη(μετάφρ. Τσουκαλά), σελ.213

-Σπ. Τρικούπη,ό.π.,σελ.120

⁶ Γ. Γιακουμή – Π. Γιακουμή – Ν. Κατσένη, ό. π., σελ. 44

⁷ Σ. Τρικούπη,ό. π., σελ. 121

-Ν. Δ. Μακρή, Ιστορία του Μεσολογγίου, εκδ. Βιβλιοθήκη 1957(επιμελητής της έκδοσης Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης), σελ. 26-27

⁸ Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό. π., σελ. 147 αναφέρει ότι «στις 21 Οκτωβρίου φτάσανε έξω από το Μεσολόγγι οι πασάδες»

-Σπ. Τρικούπη, ό. π., σελ. 122 αναφέρει ότι «τήν δέ 25^{ην} (Οκτωβρίου) 'επανήλθαν 'έξωθεν τοῦ Μεσολογγίου καί 'εστρατοπέδευσαν 'ο μέν Κιουταχής κατά τόν 'Άγιον 'Αθανάσιον, 'ο δέ Βρυώνης κατά τόν 'Άγιον Δημήτριον».

-Colonel Voutier, ό. π., σελ. 215, παραδίδει ότι «καί στίς 7(Νοεμβρίου 1822) 'ο 'Ομέρ Βρυώνης κί 'ο Ρεσίτ 'άρχισαν τήν πολιορκίαν μ' 'εννιά χιλιάδες 'άνδρες».

-F. C. H. Rouqueville, Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως, τόμος Δ', τυπογραφείον Αναστ. Ν. Τρίμη, Αθήνα 1891, σελ. 153(επανεκδοση μάτι), αναφέρει ότι «... 'ότε ο'ι Τούρκοι 'εφάνησαν παρά τας λιμνοθαλάσσας, τήν πρωίαν τῆς 7^{ης} Νοεμβρίου(1822), 'ο 'Ομέρ Βρυώνης καί 'ο Ροσχίδ Πασσάς 'έχοντες 'ένδεκα χιλιάδας 'ανδρῶν, 'επεδόθησαν 'αμέσως ε'ις πολιορκητικὰς 'εργασίας...».

⁹ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό. π., σελ. 46

*παρακοντά τήν Κονιαριά μαζί μέ τό Βρυώνη.
Στό δρόμο πού πηγαίνανε, στό δρόμο πού πηγαίνουν,
Βρίσκουν τό Μάρκο Μπότσαρη, τόν Κίτσο τόν Τζαβέλα:
-Ποῦ πᾶς, μωρέ παληότουρκε, ποῦ πᾶς παληομουχτάρη;
εδῶ εἶναι ο ‘Μάρκος Μπότσαρης.»*

Αναφέρεται στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου.¹⁰

Ωστόσο, από του οπλαρχηγούς, ο μεν Μ. Μπότσαρης είχε κρατήσει τους Τούρκους του Βρυώνη μια μέρα στα γεφύρια του Αλαήμπεη, στο δρόμο ανάμεσα από τις δύο λίμνες (Τριχωνίδα και Λυσιμαχία), που ενώνει το Βραχώρι (Αγρίνιο) με το Μεσολόγγι, ο δε Τσόγκας, ο Βλαχόπουλος και ο Μακρής έπιασαν άλλες θέσεις με την ελπίδα να καταφέρουν να αντισταθούν.¹¹ Δυστυχώς όμως δεν κατάφεραν να σταματήσουν την προέλαση των Τουρκικών δυνάμεων που θεωρούσαν την υποταγή του Μεσολογγίου ως τον κύριο σκοπό της αποστολής τους. Το Μεσολόγγι ήταν γι’ αυτούς το προπύργιο της Δ. Ελλάδος και η πτώση του θα άνοιγε ελεύθερη τη δίοδο προς την Πελοπόννησο^{11α}.

*Όμως, Το Μεσολόγγι το μικρό, αυτό δεν προσκυνάει
Μόνο χαλεύει πόλεμο, χαλεύει το τουφέκι¹²*

Ή σε άλλη παραλλαγή:

*Το Μεσολόγγι το μικρό, το Μεσολόγγι τ’ άξιο
Αυτό δε ρίχνει τ’ άρματα, πασά δε προσκυνάει
Αυτό γυρεύει πόλεμο, γυρεύει ανταρσία¹³*

Πράγματι, ο Σπ. Τρικούπης μας παραδίδει ότι «...‘ο Μαυροκορδάτος καί οἱ ρηθέντες ‘οπλαρχηγοί[Μ. Μπότσαρης και Κ. Τζαβέλλας] ’εκάλεσαν εἰς συμβούλιον τόν ’εν τῆ, πόλει ’αρχιεπίσκοπον Πορφύριον καί τούς προεστῶτας αὔτης ... καί τούς εὔρον ‘ομογνώμονας[δηλ. να αμυνθούν]. ’Ερωτηθεῖς καί ‘ο λαός συνεπευφήμησε καί αὐτός ‘όλος, προθυμηθεῖς νά συγκαρτερήσει μέχρι τέλους... Οἱ δυνάμενοι νά φέρωσιν ‘όπλα εὔρεθησαν ‘όλοι 360...»¹⁴ Έτσι επιβεβαιώνεται ο στίχος του δημοτικού τραγουδιού

¹⁰ Αυτό το δημοτικό τραγούδι είναι από την ανέκδοτη συλλογή της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου.

¹¹ Σπ. Τρικούπη, ό π .,σελ. 121

^{11α} -Νικολάου Δ. Μακρή, ό. π ., ,σελ. 28

¹² Πέτρου Μ. Μπερερή, ό. π .,σελ. 200

¹³ Στο ίδιο δημοτικό τραγούδι, σελ. 200

¹⁴ Σπ. Τρικούπη, ό. π .,σελ.157-158

Έχει το Μάρκο Μπότσαρη με χίλιους πεντακόσιους¹⁵

όχι όμως και ο αριθμός των αμυνομένων που αναφέρει το δημοτικό τραγούδι.

Και ένα άλλο δημοτικό τραγούδι μας παραδίδει την ίδια πληροφορία:

Βρίσκουν τον Μάρκο Μπότσαρη[ο Κιουταχής και ο Βρυώνης] τον Κίτσο τον Τζαβέλα

-Που πας, μωρέ παληότουρκε, που πας παληομουχτάρη;

Εδώ είναι ο Μάρκος Μπότσαρης¹⁶

Πράγματι, όσον αφορά στον Κίτσο Τζαβέλα, αυτός μπήκε στο Μεσολόγγι μαζί με το Μ. Μπότσαρη και τον Μαυροκορδάτο, όταν οι άλλοι οπλαρχηγοί που αναφέρθηκαν προηγουμένως, δηλ. ο Τσόγκας, ο Βλαχόπουλος και ο Μακρής δε μπόρεσαν να σταματήσουν τους Τούρκους και σκορπίστηκαν ύστερα από την πτώση του Αιτωλικού¹⁷. Δυστυχώς όμως οι τουρκικές δυνάμεις που προελαύνουν ακολουθούνταν και από Έλληνες αρματωλούς, όπως ο Γώγος Μπακόλας, ο Ανδ. Ίσκος, ο Γιαννάκης Ράγκος, ο Γιωργάκης Βαλτινός και ο Γ. Βαρνακιώτης¹⁸, αν και ένα δημοτικό τραγούδι αναφέρει ότι ο Ίσκος μπήκε στο Μεσολόγγι μαζί με τους άλλους οπλαρχηγούς:

Τρεις στρατηγοί ξεκίνησαν να παν στο Μεσολόγγι

Ήρθε ο Μακρής απ' το Ζυγό κι ο Ίσκιος απ' το Βάλτο,

Ήρθε κι ο Μάρκος Μπότσαρης από τη Λακασούλη

Απόφαση να πάρουνε¹⁹

-Μ. Οικονόμου, Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή Ο ιερός των Ελλήνων αγών, εκδ. Βιβλιοθήκη 1957, αρ. 14, σελ.248 «'Εν τοιαύτης 'αδυναμίας θέσει α'ίφνης ε'υρεθείς 'ο Μαυροκορδάτος 'έν Μεσολογγίω, και καταθορυβηθείς, συνδιασκεπτόμενος μετά του Μάρκου και του 'επιτελείου του...»

¹⁵ Πέτρου Μ. Μπερερή, ό. π., σελ 200

¹⁶ Το δημοτικό τραγούδι είναι από την υπό έκδοση συλλογή της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου.

¹⁷ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό. π., σελ 45

- Μ. Οικονόμου, ό. π.,σελ.248

¹⁸ Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό. π.,σελ.146

-Σπ. Τρικούπη, ό. π.,σελ.122

¹⁹ Νικήτα Χρ. Φιλιππόπουλου, ό. π.,σελ.77

Περί της συμπεριφοράς του Ανδ. Ίσκου παραδίδονται τα παρακάτω:

-Σπ. Τρικούπη, ό.π.,σελ.119 «παρηκολούθησε δέ μετ' 'ολίγον τόν Βαρβακιώτην ε'ις 'Αρταν και 'ο 'Ανδρέας 'Ίσκος» όταν ο Βαρνακιώτης είχε αναλάβει να διεξάγει τις διαπραγματεύσεις με τον Ομέρ Βρυώνη κατόπιν προτροπής του Μαυροκορδάτου και των προκρίτων της Δ. Στ. Ελλάδας και

-Σπ. Τρικούπη, ό.π.,σελ.119 «Τοιαύτη διαγωγή και τοιαῦτα προτροπαί 'εν τοιούτοις καιροῖς τοιούτου 'ανδρός[του Βαρνακιώτη]παρασύραντος και τόν 'οπλαρχηγόν του Βάλτου 'Ανδ. 'Ίσκον... 'έφεραν χεῖριστα 'αποτελέσματα 'εν τῇ Δυτικῇ, 'Ελλάδι...»

-Μ. Οικονόμου, ό.π., σελ.250 «καί συμπαραλαβών[ο Βαρνακιώτης] μόνον τόν Α. 'Ίσκον 'εζήτησε παρουσίαση ε'ις τόν 'Ομέρ Βριόνην...»

-Μ. Οικονόμου, ό.π., σελ.254 «Α'υτά δέ ταῦτα βλέποντες 'απεμακρύνθησαν 'αλλεπάλληλοι 'απ' α'υτοῦ[του Βαρνακιώτη], 'ο 'Ίσκος, 'ο Ράγκος, 'ο Βαλτινός και ο'ι λοιποὶ διά νά μή συνονειδίζονται»

-Σπ. Τρικούπη, ό.π., σελ.165 «'Η 'ήττα μεταβάλλει πολλάκις τούς φίλους ε'ις 'εχθρούς και 'η νίκη τούς 'εχθρούς ε'ις φίλους. Ο'ι οπλαρχηγοὶ του Βάλτου Ράγκος και 'Ίσκος και 'ο Βαλτινός, ο'ι συνακολουθήσαντες τούς Τούρκους, τούς 'εγκατέλειψαν μετά τά κατά τήν 25^{ην} Δεκεμβρίου συμβάντα.»

Όσον αφορά στο Μάρκο Μπότσαρη, αυτός, σύμφωνα με την υπ' αριθ. 2099/21.10.1822 απόφαση της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, ορίστηκε αρχιστράτηγος της Δ. Ελλάδος «όχι μόνον 'ως 'έμπειρος ε'ις τά του' πολέμου και πασιγνώστως γενναῖος, 'αλλά και 'ως 'απολαμβάνων 'υπολήψεως τῆς 'ηγεσίας»²⁰. Ορισμένοι βέβαια απομνημονευματογράφοι²¹ αποδίδουν την αντίσταση της φρουράς του Μεσολογγίου μόνο στην ανδρεία του Μάρκου Μπότσαρη και στην έμπνευση του Μαυροκορδάτου, που διέθεταν όμως όλους κι όλους 60 πολεμιστές. Ωστόσο δεν είναι ολόκληρη αυτή η ιστορική αλήθεια. Και τούτο διότι στην αποτελεσματική άμυνα του Μεσολογγίου συνέβαλαν καθοριστικά και οι ίδιοι οι Μεσολογγίτες. Συγκεκριμένα, αν δεν ήταν ο Θανάσης Ρατζηκότσικας, με υπαρχηγό τον αδελφό του Γιαννάκη, με αρχηγό των πυροβολητών τον Αναστ. Παπαλουκά και τον αρμόδιο για τον ανεφοδιασμό της φρουράς του Μεσολογγίου Αναστ. Λόντο και αν οι Μεσολογγίτες δεν είχαν προετοιμάσει το υποτυπώδες τείχισμα και δεν ήταν όλοι «ομογνώμονες» στην απόφαση για άμυνα και δεν προσέθεταν τους δικούς τους 600 οπλοφόρους, ο Μ. Μπότσαρης και ο Μαυροκορδάτος δε θα αποφάσιζαν να αμυνθούν μόνοι τους με 60 τουφέκια που διέθεταν²².

Ήδη από τη πρώτη μέρα της πολιορκίας οι Τούρκοι άρχισαν πυκνούς κανιοβολισμούς και ασύντακτες εφόδους. Την εξέλιξη της πολιορκίας και τη σφοδρότητα των επιθέσεων αποδίδει ένα άλλο ντόπιο δημοτικό τραγούδι:

Μπότσαρης

Με γέλασε μια χαραυγή τ' αστρί και το φεγγάρι

Και βγήκα-ο μαύρος-νύχτα στα βουνά

Ψηλά στα κορφοβούνια

Κι ακούω τα πεύκα να βογκούν και τις οξυές να σκούζουν.

Μην είν' βουβάλια σφάζονται μην είν' θεριά μαλώνουν.

Μάειδε βουβάλια σφάζονται μάειδε θεριά μαλώνουν

Ο Μπότσαρης κάνει πόλεμο μέσα στο Μεσολόγγι

Με τους τουρκαρβανίτες.

Πέφτουν τα βόλια σα βροχή κι οι σφαίρες σα χαλάζι

Κι αυτά τα λιανοτούφεκα σαν άμμος της θαλάσσης.

²⁰ Β. Α. Λαμπρόπουλος, ό.π., σελ.178

²¹ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό.π., σελ.53
-Σπ. Τρικούπη, ό.π., σελ.157

²² Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό.π., σελ.53

*Μας είπαν κάτι ψέματα μας είπαν κάτι αλήθεια
Μας είπαν πως λαβώθηκε μέσ' το δεξί το χέρι.
Τον κλαίει η Αθήνα, τα χωριά τον κλαίν τα βιλαέτια
Τον κλαίει κι η δόλια η Ρούμελη.²³*

Όμως υπήρχε διάσταση απόψεων μεταξύ του Κιουταχί και του Βρυώνη ως προς τη στρατηγική τακτική που θα ακολουθούσαν.²⁴ Ο Βρυώνης επέμενε να πάρουν το κάστρο με διαπραγματεύσεις. Αρχικός εντολοδόχος των Τούρκων ήταν ο Γ. Βαρνακιώτης. Αφού δεν πήραν απόκριση από τους Μεσολογγίτες, ο Βρυώνης διόρισε δεύτερο διαπραγματευτή, τον γνώριμο του Μάρκου Μπότσαρη Άγο Βασιάρη.

*Τούρκοι τον Μάρκο φώναζαν να βγει να προσκυνήσει
Και βιλαέτια του' ταζαν, να έχ' αρματωλίκι²⁵*

Και σ' άλλο δημοτικό τραγούδι ο Ομέρ-Πασάς φαίνεται να λέει στο Μ. Μπότσαρη

*Τούρκοι το Μάρκο φώναζαν, Τούρκοι του Μάρκου κρένουν
Να φέρεις Μάρκο μ' τα κλειδιά και τ' άρματά σας ούλα
Κι έλα μ' εμέ στη Ρούμελη να γένεις καπετάνιος
Στην πόλη γράφω τη γραφή, φερμάνι να σου φέρουν.²⁶*

Μάρκος και Άγος συναντήθηκαν έξω από το κάστρο και ο Άγος διαβεβαίωσε τον Μπότσαρη εξ ονόματος των πασάδων ότι θα δώσουν όχι μόνο γενική αμνηστεία αλλά και δικαίωμα φυγής σ' όσους επίσημους άνδρες ήθελαν. Οι κουβέντες τους κράτησαν 3 ημέρες. Ο Μάρκος με δεξιοτεχνία παρέτεινε τις διαπραγματεύσεις με τη συμφωνία του Μαυροκορδάτου. Και όταν κάποτε οι συζητήσεις υποτίθεται ότι κατέληξαν σε συμφωνίες περί παράδοσης της πόλης, τόσοσ ήταν ο ενθουσιασμός των Τούρκων ώστε οι σαλπικτές σάλπιζαν χαρμόсуνα. Αλλά και από τη πλευρά των Μεσολογγιτών η συμπεριφορά αυτή παρεξηγήθηκε. Συγκεντρώθηκαν στο Διοικητήριο και ο Θ. Ρατζηκότσικας, ο ήρωας της δεύτερης πολιορκίας, έξω φρενών, λόγω της ψυχρότητας που έτρεφε για το Μαυροκορδάτο, είπε με τη βροντώδη φωνή του: «Ποιός εἶναι ἑκείνος ὁ ἄτιμος, πού θέλει νά παραδώσει τό Μεσολόγγι; Ποιός εἶναι ἑκείνος πού θά τό πουλήσει; Παράδες θέλει; Ἄς πάρει.Καί

²³ Π. Μ. Μπερερή, ό.π., σελ.202

²⁴ Colonel Voutier, ό.π., σελ.217 «Μπορέσαμε μάλιστα νά ἄντιληφθοῦμε οἱ ἴδιοι κατά τό διάστημα τῶν διαπραγματεύσεων, ποία ἄσυμφωνία βασίλευε μεταξύ τους...»

-Σπ. Τρικούπη, ό.π., σελ.158

-Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό.π., σελ.147-148

²⁵ Ανήκει στην υπό έκδοση συλλογή της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου.

²⁶ Passow, 190 Αρχείο Ελληνικής Μουσικής. Η παραπομπή από του Π. Μ. Μπερερή, ό.π., σελ.203

χώνων τό χέρι εἰς τήν διπλωμένην φουστανέλλαν, ἤρχιζε νά ἄρπάζῃ, μέ τή φούχτα τ' ἄσημένα νομίσματα καί νά τά σκορπᾷ πρὸς τό πλῆθος»²⁷

Ὅπως και να ἔχει το πράγμα, κερδήθηκε πολύτιμος χρόνος και κατέφθασαν οι αναμενόμενες επικουρίες .

Και βρήκα δύνამες πολλές, βρήκα και παλλικάρια

*Ὅπου βαρύνε τάρματα, στέκονται σα λιοντάρια*²⁸

φέρεται να λέει ο Μ. Μπότσαρης στους στίχους αυτούς, γιατί στις 8 Νοεμβρίου 1822 φάνηκαν έξω από τη λιμνοθάλασσα υδραίικα και σπετσιώτικα καράβια που έλυσαν το θαλάσσιο αποκλεισμό του Γιουσούφ και αποβίβασαν 700 Μοραΐτες με αρχηγό τον Πετρόμπεη, τον Ανδ. Ζαΐμη και τον Κανέλλο Δεληγιάννη²⁹. Κατέφθασαν ακόμα από ξηράς, αφού ξέφυγαν της προσοχής των Τούρκων, οι Δ. Μακρής και Τσόγκας με αρκετούς Ρουμελιώτες. Τέλος, πατούν στο Μεσολόγγι και άλλοι 1.000 Πελοποννήσιοι με το Λόντο. Έτσι οι άνδρες της φρουράς έφθασαν αιφνιδίως τις 2.500 ψυχές³⁰.

Γιατί είναι ο Μάρκος Μπότσαρης στο κάστρο του κλεισμένος

*Εκεί είν' τα παλλικάρια του κι άλλοι καπεταναίοι.*³¹

Μετά από όλα αυτά κάθε προσποίηση για παράδοση και διαπραγματεύσεις εξαφανίστηκε. Η απόφαση δόθηκε αποφασιστική: «αν θέλετε τον τόπο μας, ελάτε να τον πάρετε» είπαν οι πρόκριτοι στην επιστολή τους προς τους Τούρκους. Ήταν οι επανάληψη της αρχαίας πρόσκλησης του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες προς τους

²⁷ Δ. Αινιάν «Ο Καραϊσκάκης» Η παραπομπή από τον Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό.π., σελ.48

²⁸ Οι στίχοι του δημοτικού τραγουδιού είναι από την υπό έκδοση συλλογή της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου.

²⁹ C. Voutier, ό.π., σελ.215-217

-Σπ. Τρικούπη, ό.π., σελ.160

-Μ. Οικονόμου, ό.π., σελ.251

-F. C. H. Rouquerville, ό.π.,σελ.156 «Μετά ποίας ἄγωνίας ἑπεθύμουν ταύτας[τάς ἑπικουρίας]!Τά βλέμματα ἡμῶν, λέγει ὁ ἄντισυνταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ Γκρεγιάρ, ἀνεζήτουν ἔν τῷ, ὀρίζοντι σημειῶν τί ὄπερ θά ἡδύνατο νά νομίσωσιν ὡς ἰστίον. Ποσάκις ἔν ψευσθεισίῃ, ἐλπίδι δέν ἔξελάβομεν τήν διαβατικὴν θέαν νεφῶν ὡς πλοῖα!...Ἐἶχον παρατηρήσει τήν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ κυματιζούσαν εἰς τά ἰστία ἔξ Ὑδραϊκῶν πλοίων ἄτινα ἔφθανον μετά ταχύτητος Ἀλκυόνων ἠωθούμενα ὑπό τοῦ Νότου.»

-Στο ίδιο, σελ.157 «Ὁ Μαυροκορδάτος, ὅστις εἶχε κατορθώσει, χάρις εἰς τήν διχόνοιαν ἣν διήγειρε μεταξύ τῶν πασάδων, νά ἐπιτύχῃ, τόν ἀναγκαιοῦντα χρόνον ὅπως ἔλθωσιν ἀἰ ἐκ Πελοποννήσου βοήθειαι, ζωηρῶς ἑμισήθη ὑπό τῶν ἄγγλων πρακτόρων τῶν Ἰονίων νήσων»

-Επίσης, σελ.158 «... ὅτε τά ὕδραϊκά πλοῖα, ἔκ τοῦ κόλπου τῆς Κυλλήνης ἑπανελθόντα, φέρουσι τά πρῶτα στρατεύματα ἄτινα ἡ Πελοπόννησος ἔπεμπεν εἰς τόν πρόεδρον Μαυροκορδάτον»

³⁰ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό.π.,σελ.48

³¹ Οι στίχοι είναι από δημοτικό τραγούδι που δημοσίευσε το 1971 ο Κ. Σ. Κώνστας(Κατοχή σελ.51). Η παραπομπή από τον Π. Μ. Μπερερή, ό.π.,σελ.200

πολύριθμους Πέρσες «Μολών λαβέ»³². Την ίδια απάντηση δίνει και ο Μάρκος Μπότσαρης μέσα από τους στίχους του δημοτικού τραγουδιού:

*Εγώ Τουρκιά δεν προσκυνώ, τους παληοαρβανίτες
Θέλω βαστάζει πόλεμο με τους Μεσολογγίτες*³³

Και σε άλλο δημοτικό τραγούδι η ίδια απάντηση παραδίδεται με διαφορετικούς στίχους:

*Μένα με λένε Μπότσαρη, μένα με λένε Μάρκο...
Πασάδες δεν προσκύνησα κι ούτε θα προσκυνήσω
Κι έκανα όρκο στο Θεό και στο έρημο το Σούλι
Να πολεμήσω την Τουρκιά όσο καιρό κι αν ζήσω*³⁴

Έξω φρενών οι Τούρκοι πασάδες από την εξαπάτηση των Ελλήνων διέταξαν νέες εφόδους. Η θέση όμως των πολιορκημένων είχε βελτιωθεί, ενώ η δική τους χειροτέρευε. Υπήρχε, μάλιστα, φόβος να διαλυθεί το στρατόπεδό τους, επερχομένου του χειμώνα. Αποφάσισαν να κάνουν γενική έφοδο ανήμερα τα Χριστούγεννα, πιστεύοντας ότι οι Χριστιανοί θα πήγαιναν στις εκκλησίες τους για να γιορτάσουν τη γέννηση του θεανθρώπου³⁵.

Οι Τούρκοι, σαν ήρθε το σκοτάδι, άρχισαν τις προετοιμασίες τους. Όρισαν, μάλιστα, ειδικό σώμα Αλβανών καταδρομέων, εθελοντών θανάτου, που είχε επιφορτισθεί να στήσει κλίμακες στα τείχη για ν' ανέβουν.³⁶ Το γεγονός αυτό παραδίδει το παρακάτω δημοτικό τραγούδι:

*Οι Τούρκοι σκάλες έφκιαναν-
Μάρκο του Μπότσαρη-ν' ανήβουν το χαντάκι
Κι από σπαθιές κι από βροντιές πέφτουν σαν οι μπακάκοι.*³⁷

Τα μεσάνυχτα οι Αλβανοί σύρθηκαν και κρύφτηκαν κοντά στο φρούριο μέσα σε πυκνούς θάμνους από βούρλα. Γύρω στις 3 τα χαράματα οι Τουρκαλβανοί όρμησαν στο τείχος με ομοβροντίες, φωνές, αλαλαγμούς και μυκηθμούς άγριων

³² Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό.π.,σελ.150

-Σπ. Τρικούπη, ό.π.,σελ.161

-Μ. Οικονόμου, ό.π.,σελ.251-252

³³ Από την υπό έκδοση συλλογή της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου

³⁴ Δημοτικό τραγούδι ανωνύμου συλλογής που είναι καταχωρημένο στο βιβλίο των Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη, ό.π.,σελ.49

³⁵ Ν. Δ. Μακρή, ό.π.,σελ.28

-Σπ. Τρικούπη, ό.π.,σελ.163

-Μ. Οικονόμου, ό.π.,σελ.252

-F. C. H. Rouqueville, ό.π.,σελ.160,164

³⁶ Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό.π.,σελ.161

-Σπ. Τρικούπη, ό.π.,σελ.163

-Μ. Οικονόμου, ό.π.,σελ.252

-F. C. H. Rouqueville, ό.π.,σελ.160,164

³⁷ Passow, 190 Αρχείο Ελληνικής Μουσικής. Η παραπομπή είναι από τον Π. Μ. Μπερερή, ό.π.,σελ.203

θηρίων. Οι Έλληνες όμως τους περίμεναν. Δεν πήγαν στις εκκλησιές. Το μυστικό³⁸ τους το είχε προδώσει ο κυνηγός του Ομέρ Βρυώνη, ο Δ. Γούναρης³⁹(ή, κατ' άλλους, ο Κ. Ζούκας)⁴⁰. Η φθορά των Τούρκων ήταν σημαντική. Υπολογίστηκαν στους 500 οι νεκροί και οι τραυματίες. Τις επόμενες ημέρες άρχισαν να λείπουν τα τρόφιμα από του Τούρκους. Οι πυρετοί, επίσης, μάστιζαν. Η κακοκαιρία συνεχιζόταν. Και ως διαδόθηκε ότι ερχόταν από την Αν. Στερεά ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, αναγκάστηκαν να λύσουν την πολιορκία. Κρυφά στη θεοσκότεινη και θυελλώδη νύχτα της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1822 οι πολιορκητές έφυγαν ντροπιασμένοι.⁴¹

Η νίκη της φρουράς του Μεσολογγίου ήταν μεγάλη. Η προσπάθειά τους και η αντίστασή της στάθηκε μοιραία για τους Τούρκους. Το Μεσολόγγι κράτησε, σώζοντας την επανάσταση και γλιτώνοντας το Μωριά από μία ακόμα δοκιμασία. Μετά τη νικηφόρο έκβαση της πρώτης πολιορκίας εκτιμήθηκε η στρατηγικώς κρίσιμη θέση του Μεσολογγίου και ο ρόλος που θα διαδραμάτιζε στην πορεία του απελευθερωτικού αγώνα.⁴²

Το θρίαμβο αυτό τραγούδησε και η λαϊκή μούσα⁴³:

Δεν είναι εδώ τα Γιάννενα, εδώ δεν είν' η Άρτα,

Εδώ το λένε Κάρελλι⁴⁴, το λένε Μεσολόγγι⁴⁵

Εκτός του ότι η δημοτική ποίηση ύμνησε ειδικά τον ηρωισμό του Μ. Μπότσαρη που πρωτοστάτησε στην άμυνα και τη σωτηρία της πόλης του Μεσολογγίου κατά την πρώτη πολιορκία, συνάμα ύμνησε και τον ηρωικό του θάνατο. Το δημοτικό τραγούδι έχει αφιερώσει χρυσές πολυτραγουδισμένες σελίδες.

³⁸ C. Voutier, ό.π.,σελ.218

³⁹Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη,ό.π.,σελ.50:ο κυνηγός ονομαζόταν Δ. Γούναρης

-Β. Α. Λαμπρόπουλου, ό.π.,σελ.156:Κων/νος Γούναρης

-Μ. Οικονόμου,ό.π.,σελ.252 «'απεδίδοτο δέ 'η ε'ιδοποίησις ε'ις δύο νέους 'εξ 'Ιωαννίνων, Γ. Ζούκαν και Γ.

Καλέντσην, 'εξαδέλφους...»

-F. C. H. Rouqueville,ό.π.,σελ160 «... 'ότε 'έλλην τίς α'ιχμάλωτος κατορθώσας νά δραπετεύση, 'εκ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου κατέστησε γνωστάς ε'ις τόν Μαυροκορδάτον τάς προετοιμασίας ταύτας .»

-Ανδ. Καρκαβίτσα, Η θυσία, διήγημα, όπου ο Γούναρης ονομάζεται Γιάννης

-Άπαντα Κ. Κρυστάλλη, Ο Καλόγερος της Κλεισούρας, εκδ. Αυλός(Χ.Χ),σελ.35-60

⁴⁰ Ν. Δ. Μακρή, ό.π.,σελ.29-30 και Σπ. Τρικούπη,ό.π.,σελ.163-164

⁴¹ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη,ό.π.,σελ.51

-Σπ. Τρικούπης,ό.π.,σελ.165-166

-Μ. Οικονόμου,ό.π.,σελ.253

-F. C. H. Rouqueville,ό.π.,σελ.167

⁴² Σπύρου Αθ. Κανίνια, Ελευθερία, έπαινος Ακαδημίας Αθηνών 2002, εκδοτική ΑΛΦΑ 2002,σελ.21

⁴³ Π. Μ. Μπερερή,ό.π.,σελ.203

⁴⁴ Την ονομασία Κάρλελλι(=χώρα του Κάρλο) έδωσαν στην περιοχή οι Τούρκοι, όταν την αφήρεσαν από τον τελευταίο ηγεμόνα της Αιτωλίας Κάρολο Τόκκο

⁴⁵ Τα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου μας είναι γνωστά και από δύο δημοτικά τραγούδια της συλλογής του γάλλου φιλέλληνα Colonel Voutier, ό.π.,σελ.250,252 με τίτλο «Τραγούδι 'ηρωικόν του Μεσολογγίου» και «Τραγούδι Μεσολογγίου ει'ς 'ἦχον 'ηρωϊκόν» (βλ. ADDENDA)

Μάρκος Μπότσαρης

Το ακούει η μαύρη γη, τρεις χρόνους δε χορτιάζει,

Το ακούνε και τα βουνά κ' εκείνα ραιστήκαν,

Το ακούει κι ο ουρανός, τρεις χρόνους δε σταλάζει

Ο Μάρκος εσκοτώθηκε κ' εσκοτώσε και χίλιους.

CARMINA HISTORIA, ΣΕΛ.187

CAROLO PASSOVIO⁴⁶

Στις 7 Αυγούστου 1823 ο Μάρκος Μπότσαρης σκοτώθηκε στο Κεφαλόβρυσο έξω από το Καρπενήσι σε ηρωική μάχη με 5.000 Τουρκαλβανούς της εμπροσθοφυλακής του Μουσταφά υπό την αρχηγία του Τσελελενδήμπεη. Μία σφαίρα τον βρήκε στο μέτωπο και τον άφησε επί τόπου νεκρό.⁴⁷

Άλλο, πολύ γνωστό επιτραπέζιο δημοτικό τραγούδι περιγράφει σκηνές από τη μάχη στο Κεφαλόβρυσο:

Πάλιν άρχισεν ο Μάρκος την παλιά παλλικαριά

με τριακόσια παλλικάρια να βαρέσει την Τουρκιά

Τρέχει ο Μάρκος και διαβαίνει στο τσαντήρι του Πασά,

βρίσκει τον Πασά κοιμάται με τον ανηψιό τ' κοντά

Πιαν' τον ανηψιό απ' το χέρι και του παίρνει την ψυχή

πιαν' και το Πασά απ' τα γένια και τον σέρνει σαν τραγί⁴⁸

Η αναγγελία του χαμού του ηρωικού και ανεξίκακου Μάρκου βύθισε τους αγωνιζόμενους Έλληνες σε άφατο πένθος. Η σορός του μεταφέρθηκε στο Μεσολόγγι και τάφηκε με τιμές στις 10 Αυγούστου 1823. Ο τάφος του βρίσκεται στο εθνικό κοιμητήριο της Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου⁴⁹.

Τη μεγαλοπρέπεια με την οποία έγινε η κηδεία του καθώς και το θρήνο των Μεσολογγιτών αποδίδει το παρακάτω δημοτικό τραγούδι:

⁴⁶ Carolo Passovio Carmina Historia, σελ.187. Η παραπομπή από τον Π. Μ. Μπερερή,ό.π.,σελ.202

⁴⁷ Β. Α Λαμπρόπουλου,ό.π.,σελ.168

-Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη,ό.π.,σελ.57

-Μ. Οικονόμου, ό.π.,σελ.302-303

-F. C. H. Rouqueville,ό.π.,σελ.244

⁴⁸ Αριστ. Ξ. Καβάγια, ό.π.,σελ.59

⁴⁹ Γιάννη Ν. Κουφού, Ο Κήπος των Ηρώων, Αθήνα 2007, σελ.60,63-65

Θρήνος μεγάλος γίνεται μέσα στο Μεσολόγγι,
Το Μάρκο παν στην εκκλησιά, το Μάρκο παν στο τάφο
‘ξήντα παπάδες παν μπροστά και δέκα δεσποτάτες
κι από κοντά Σουλιώτισσες (επιτραπέζιο)⁵⁰

Άλλο χαρακτηριστικό δημοτικό τραγούδι⁵¹ που τονίζει την απώλεια του γενναίου παλικαριού είναι:

Ο γέρο-Νότης⁵² κάθονταν στου Μάρκου το κεφάλι
κι όλο στο Μάρκο έλεγε κι όλο στο Μάρκο λέει:
-Για σήκω απάνω Μάρκο μου, και μη βαριά κοιμάσαι,
ο Βάλτος προσκύνησε κι όλο το Ξηρομέρι,
το Μεσολόγγι το μικρό αυτό δεν προσκυνάει,
δεν παραδίδει τ’ άρματα (επιτραπέζιο)

Και άλλο δημοτικό τραγούδι αποδίδει το μεγάλο πλήγμα που υπέστη η Ελληνική πατρίδα με το θάνατο του Μ. Μπότσαρη:

---

⁵⁰ Π. Μ. Μπερερή, ό.π.,σελ.201

-Αριστ. Ξ. Καβάγια,ό.π.,σελ.57

-Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Το δημοτικό τραγούδι στο Μεσολόγγι, πιο κοντά στην Ελλάδα, εκδ. Universidad Complutense Madrid, Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι, 1997, σελ.309

⁵¹ Π. Μ. Μπερερή,ό.π.,σελ.201

-Αριστ. Ξ. Καβάγια,ό.π.,σελ.58

-Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ό.π.,σελ.309

-Το θρήνο για το θάνατο του παλικαριού αποδίδει και ένα πολυφωνικό τραγούδι της Β. Ηλείου, καταγραφή Παναγιώτου. Η παραπομπή είναι του Π. Μ. Μπερερή,ό.π.,σελ.202

Ένα πουλί θαλασσινό

Ένα πουλί θαλασσινό-καημένο Μάρκο Μπότσαρη -καημέ-καημένο Μάρκο Μπότσαρη –
κι ένα πουλί βουνίσιο –Μάρκο Μπότσαρη Σουλιώτη, ράχη τη ράχη περπατούν, λιθάρι το λιθάρι
να βρουν του Μάρκου την ομπλή, του Μάρκου το λημέρι.

Μοιρολογιούνταν κι έλεγαν, μοιρολογιούν και λένε,

ο Μάρκος εσκοτώθηκε και πάνε να τον θάψουν με τετρακόσιους άρχοντες με χίλια παλικάρια.

Χτυπούν καμπάνες λυπηρά και κλαίν’ ο κόσμος όλος κι η δόλια η γυναίκα του τραβούσε τα μαλλιά της.

Κι η μάνα του τον έκλαιγε, κι η μάνα του τού λέει:

-Μάρκο μ’ πού άφκες το σπαθί, πού άφκες το νουφέκι; -Το πήραν τα συντρόφια μου, το πήραν τα παιδιά μου
και με τους Τούρκους πολεμούν, τους παλιοκονιαραίους.

-Δημοτικό τραγούδι για το θάνατο του Μ. Μπότσαρη περιέχει και η συλλογή του Πέτρου. Μ. Μάτση,
Τσαμαντιώτικα δημοτικά τραγούδια, εκδ. Αδελφότητας Τσαμαντιωτών Αθήνας-Πειραιά «ο Άγιος Δημήτριος» αρ.3,
Αθήνα 2001,σελ.94

Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη (1823)

Λείπει τη θάλασσα νερό, τη μαύρη γης χορτάρι

λείπει κι ο ήλιος ο μισός και το φεγγάρι ακέριο,

λείπει κι ο Μάρκο-Μπότσαρης, κι ο Μάρκο-Καπετάνιος.

Έρθε-ν-ο ήλιος ο μισός, έρθε και το φεγγάρι,

ο Μάρκος μας δεν κούγεται, το πρώτο παλικάρι!

Να κλάψετε οι αρχηγοί κι οι Καπεταναραίοι,

Ο Μάρκος μας εχάθηκε, ο Μάρκος μας επάει (Μάτση Ειρήνη)

-Επίσης, ο Έλληνας μουσουργός Παύλος Καρρέρης(1829-1896)έγραψε μελόδραμα για το Μάρκο Μπότσαρη:Paolo Carrer, Marco Botzaris, Tipografia Parnaso, Zante, 1860

⁵² Πρόκειται για το γερο-Σουλιώτη αγωνιστή Νότη Μπότσαρη, θείο του Μάρκου.

*Θέλετε ν' ακούστε κλάματα, ν' ακούστε μοιριολόγια,
περάστε απ' το Αιτωλικό κι από το Μεσολόγγι,
που κλαίει ο γερο-Νοταράς(Νότης)στου Μπότσαρη το μνήμα.*

Γονατιστός τον έκλαιγε γονατιστός τον κλαίει (επιτραπέζιο)⁵³

Την ακριβέστερη περιγραφή της κηδείας του Μ. Μπότσαρη δίνει ο Rouqueville. Ολόκληρος ο λαός του Μεσολογγίου είχε βγει από την πόλη για να υποδεχθεί το νεκρό. Μπροστά προχωρούσε ο Έπαρχος Κωνσταντίνος Μεταξάς.⁵⁴ Η νεκρώσιμη πομπή άρχιζε με τους Τούρκους αιχμαλώτους από τη μάχη στο Κεφαλόβρυσο και ακολουθούσαν τα άλογα των πασάδων και των μπέηδων. Συμπολεμιστές του Μάρκου τον κρατούσαν στον ώμο τους σκεπασμένο με γαλάζιο ύφασμα και τον απέθεσαν στο προαύλιο της οικίας του Επάρχου. Ακολουθούσαν 8.000 αιγοπρόβατα, περισσότερα από 1.000 άλογα και πλήθος από μουλάρια που ήταν φορτωμένα με 3.200 όπλα, 700 ζευγάρια πιστόλια, σκηνές, πολεμικές αποσκευές και μέρος του θησαυρού του Οθωμανικού στρατού. Ο δρόμος από το σπίτι του Επάρχου μέχρι την εκκλησία ήταν σπαρμένος με δάφνες και άνθη.⁵⁵ Οι καμπάνες χτυπούσαν και τα κανόνια βροντούσαν από το Αιτωλικό μέχρι το Βασιλάδι. Δώδεκα από τα πιο παλιά παλικάρια σήκωσαν στους ώμους το φέρετρο, στολισμένο με ρόδα και ασφόδελους. Πλήθος καπεταναίοι και στρατιώτες, όλοι φέροντες το έμβλημα του πένθους, ακολουθούσαν το νεκρό.⁵⁶ Η σορός ακολουθούσαν από το Μητροπολίτη Άρτης, Αιτωλίας και Ναυπάκτου Πορφύριο, επισκόπους, κληρικούς και διακόνους που έφεραν θυμιατήρια και έψαλλαν.

Αφού τελέστηκε η νεκρώσιμος ακολουθία, ο Μητροπολίτης πλησίασε και εκφώνησε λόγο, απλό αλλά συγκινητικό τελειώνοντας ως εξής: «Η Έλλάς 'άπασα 'ανεγνώριζεν 'εν τῷ, Μάρκω, Μπότσαρη, α'ίτιον 'ήδη τῆς θλίψεώς της, δεύτερον Λεωνίδαν! Υ'ιοθετεί τήν ο'ικογένειάν του, τοιαύτη ε'ίναι 'η τιμή τῶν 'υπηρεσιῶν του' 'αναπαύσου 'εν τοῖς κόλποις τοῦ 'Υψίστου, ψυχὴ γενναία, γαῖαν 'έχους 'ελαφράν, 'αετέ τοῦ Σουλίου! Χαῖρε, Μπότσαρη, χαῖρε, χαῖρε!⁵⁷

Απ' όλα λοιπόν τα δεδομένα της εισήγησής μου τεκμαίρεται ότι οι πολιορκημένοι πρωταγωνιστές του Μεσολογγίου του 1822 είναι οι εμπνευσμένοι δημιουργοί των

⁵³ Αριστ, Ξ. Καβάγια,ό.π.,σελ.58

-Π. Μ. Μπερερή,ό.π.,σελ.201

⁵⁴ F. C. H. Rouqueville,ό.π.,σελ.246

⁵⁵ F. C. H. Rouqueville,ό.π.,σελ.247

⁵⁶ Γ. Γιακουμή-Π. Γιακουμή-Ν. Κατσένη,ό.π.,σελ 59

⁵⁷ F. C. H. Rouqueville,ό.π.,σελ 248

δημοτικών τραγουδιών που αναφέρονται στα αντίστοιχα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδροπούλου Σ., *Το δημοτικό τραγούδι στο Μεσολόγγι, Πιο κοντά στην Ελλάδα*, εκδ. *Universidad Complutense, Madrid, Αφιέρωμα στο δημοτικό τραγούδι, 1997*
- Γιακουμή Γ.- Γιακουμή Π.- Κατσένη Ν., *Μεσολόγγι*, εκδ. *Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1976*
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΒ΄*
- Καβάγια Αριστεΐδη, *Μεσολογγίτικη Λαογραφία, Στο πανηγύρι τ' Αη-Συμιού, Μεσολόγγι 2005*
- Κανίνια Σπύρου, *Ελευθερία, Εκδοτική ΑΛΦΑ, Αθήνα 2002, Έπαινος Ακαδημίας Αθηνών 2002*
- Καρκαβίτσα Ανδρέα, *Η θυσία, Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 28, σελ.183-190*
- Carrer Paolo, Marco Botzaris, *Tragedia Lirica in Quattro atti. Di Giovanni Caccialupi, Tipografia Parnaso, Zante, 1860*
- Κρυστάλλη Κ., *Άπαντα, εκδ. Αυλός(Χ.Χ.), ο Καλόγερος της Κλεισούρας*
- Κουφού Γιάννη, *Ο Κήπος των Ηρώων, εκδ. Αιτωλικής Πολιτιστικής Εταιρείας(ΑΙ.ΠΟ.Ε), Αθήνα 2007*
- Λαμπρόπουλου Β., *Μεσολόγγι, Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδας, εκδ. Βασδέκης, 2003*
- Μακρή Νικολάου, *Ιστορία του Μεσολογγίου, εκδ. Βιβλιοθήκη, 1957, επιμελητής της έκδοσης Εμμ. Πρωτοψάλτης.*
- Μάτση Πέτρου, *Τσαμαντιώτικα δημοτικά τραγούδια, Εκδόσεις αδελφότητος Τσαμαντιωτών Αθήνας-Πειραιά «Ο Άγιος Δημήτριος», αρ.3, Αθήνα 2001*
- Μπερερή Πέτρου, *Το δημοτικό τραγούδι της Αιτωλοακαρνανικής γης, εκδ. Χρυσάφη Πανέζη, Αθήνα 2005*
- Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο Ιερός των Ελλήνων αγών, εκδ. Βιβλιοθήκη, 1957, αρ.14*
- Rouqueville F. C. H., *Ιστορία της Ελληνικής επανάστασεως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος, Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη 1891, τόμος Δ΄, (επανέκδοση μάτι, τόμος Β΄)*
- Τρικούπη Σπυρίδωνος, *Ιστορία της Ελληνικής επανάστασεως, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, τόμος 4, βιβλίο Β΄, Μέρος Β΄*
- Φιλίππου Νικήτα, *Το πανηγύρι τ' Αη-Συμιού, εκδ. Ντάπια, Μεσολόγγι 2001*
- Voutier Colonel, *Απομνημονεύματα, εκδ.Βιβλιοθήκη, 1957, μετάφραση Γ. Τσουκαλά*

ADDENDA

ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΗΡΩΪΚΟΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Ἡρωες οἱ παλαιοὶ μας,
πρόγονοι οἱ ἑδικοί μας,
Λεωνίδας καὶ οἱ ἄλλοι,
ποῦ ἔχουν δύναμι μεγάλη
ἄς ἀναστηθοῦν νὰ ἴδουσι
καὶ νὰ συγχαριστηθοῦσι
τοῦ ἀΐωνος μας οἱ νέοι
πόσο φάνησαν γενναῖοι.
Ἄϊτωλοί τριακόσιοι μόνοι,
ὁ ἔχθρος δὲν τοὺς σιμώνει.
Τοῦρκοι δεκα χιλιάδες
μέ σπαθία μυριάδες,
μέ ντουφέκια καὶ κανόνια
μέ μορταρια καὶ τρομπόνια·
Μέρ-πασὰς καὶ τρεῖς πασάδες
κι ἀναρίθμητοι ἀγάδες,
εἰς τὸ Μεσολόγγι φθάνουν·
μουγιουρτιά πιάνουν καὶ φτιάνουν,
γράφουν τοῦ Μαυροκορδάτου
πρίγκηπου ἑκλαμπροτάτου,
καὶ τοῦ Μάρκου τοῦ Σουλιώτη,
κι ὅσοι ἄλλοι ἦσαν πρῶτοι,
καὶ τοὺς λέγουν νὰ γυρίσουν
εἰς ἀΐτους νὰ προσκυνήσουν.
Τότ' ὁ Πρίγκηπας κι οἱ ἄλλοι
κάνουν σύναξη μεγάλη
τ' ἔχουν νὰ ἀποκριθοῦσι,
τῶν πασάδων νὰ ἐῖποῦσι.
Κι ὁμοθυμαδὸν ἀρχίζουν
κι ὅλοι των ἀποφασίζουν
κάλλιον εἶναι νὰ χαθοῦσι
παρὰ νὰ ὑποταχθοῦσι

εἰς τοὺς σκύλους καὶ τυράννους
τοὺς ἀπίστους Μουσουλμάνους.
Καὶ ἀμέσως παραγγέλουν,
γράμμα στὸν Μορέα στέλλουν,
καὶ βοήθειαν ζητοῦσι
νὰ τοῖς στείλουν ἂνμποροῦσι.
Καὶ εὐθύς οἱ στρατιῶται,
οἱ Πελοποννησιῶται,
εἰς τὸ Μεσολόγγι φθάνουν.
Τὸν σταυρόν τους ὅλοι κάμουν.
«Ζήτω» κράζουν, «παρρησία,
ζήτω ἡ ἐλευθερία!»
Τότ' οἱ Τούρκοι ἀπηλπισμένοι
κι ὡσάν σκύλοι λυσσασμένοι
τοῦ Χριστοῦ πρὶν ξημερώσει
κ' ἥλιος τὰς ἀκτίνας δώσει,
μέ ἀποκοτιὰν ὄρμουσι
εἰς τὴν Χώραν νὰ ἐμβοῦσι,
καὶ τὸν πόλεμον ἀρχίζουν
ἀπὸ τὸν θυμόν δ' ἀφρίζουν.
Οἱ Γραικοὶ δὲν δειλιάζουν
τοὺς ἔχθρους ὅταν κοιτάζουν.
Ἄλλ' ὡς ἄλλοι Λεωνίδαι,
Μιλτιάδαι, Ἡρακλεῖδαι
πολεμοῦσι μέ ἀνδρείαν,
μέ ἠρωϊκὴν καρδίαν.
Τοὺς ἔχθρους κατατροπώνουν,
πεντακόσιους θανατώνουν,
καὶ τριακόσιους τοὺς πληγώνουν,
χώραν τοὺς ἐλευθερώνουν.
Ἀπ' τοὺς Ἕλληνας τρεῖς μόνοι

έπεσαν ἄπο κανόνι,
τέσσαρες δέ λαβωμένοι
ἄχι τόσον πληγωμένοι.
Τότε ἄλοι τραγουδούντες,
τόν Θεόν εὐχαριστούντες,
ἔκραζαν μεγαλοφώνως,
ἔψαλλον ἄλοι συμφώνως·
«Ὁ εχθρός ἄφανησθήτω,
ἡ ἄλευθερία ζήτω!

Ζήτωσαν οἱ ἄρχηγοί μας
καί στρατάρχ' οἱ ἄδικοί μας!
Ζήτω, ζήτω ἡ πατρίς μας!
Ζήτωσαν οἱ βοηθοί μας!
Κι οἱ εχθροί μας ἄς κτυποῦνται,
ἄς θρηνοῦσι κι ἄς λυποῦνται,
βλέποντες μέ ἄπορία
πώς ἄνθεῖ ἄλευθερία».